

ПЛЕСЕЦЬКА ЗАСІКА – МАЛОВІДОМА ПАМ'ЯТКА ФОРТИФІКАЦІЇ XVIII СТОЛІТТЯ

В статті розповідається про рідкісний зразок фортифікаційних укріплень XVIII століття – засіку та редути біля села Плесецьке. Ці укріплення були побудовані у 1738–1741 роках як складова частина прикордонних укріплень з Польщею, які захищали Київ в період російсько-турецьких війн. Унікальними ці споруди є з двох причин. По-перше, засіки в той період були вже досить рідкісним типом фортифікаційних споруд, що застосовувалися. По-друге – залишки цих споруд збереглися до нашого часу в гарному стані, хоча з моменту їх будівництва пройшло майже 300 років. Лінія засіки при будівництві була обмежена двома рівчачками для запобігання пожежам, і саме ці рівчачки добре збереглися до наших часів, адже побудовані як польові споруди з місцевого ґрунту (піску), без використання каменю, такі укріплення погано зберігаються. Споруди ж засіки біля села Плесецьке всі ці майже 300 років перебувають в густих лісах, що і зберегло їх у такому стані. Опис здійснено на підставі історичних літературних джерел та польових досліджень авторів.

Ключові слова: кордон, Київська округа, Ірпінь, Стугна, Унава, Плесецьке, Змієві вали, засіка, редут, форпост, валь, рів.

Проблематика дослідження присвячена освітленню маловідомого серед наукової спільноти історично-го об'єкта – Плесецької засіки, яка є досить специфічним зразком фортифікаційної споруди XVIII століття, до того ж нетиповим для України. На особливу увагу цей історичний об'єкт заслуговує завдяки гарній збереженості його значної частини.

В сучасній історичній літературі та дослідженнях інформація про Плесецьку засіку практично відсутня. Чи не єдиним сучасним джерелом, де вона лише згадується в контексті діяльності військового інженера Дебоскета, є стаття Г. В. Ситкарьової (Ситкарьова 1998, с. 133). Решта джерел, виходячи з часу їх видання, відносяться вже до історичних. Так, візуальні зображення цієї засіки трапляються в картографічних джерелах XVIII (Дебоскет 1742; Carte des pretensions...; Charte derervon...) та першої половини XX століть. Опис та схема засіки (на підставі архівних даних, але без порівняння їх з реальними залишками) були подані ще в середині XIX століття Ф. Ласковським в монументальній праці «Материалы для истории инженерного искусства в России» (Ласковский 1865, с. 36–37; Ласковский 1866, с. 3, мал. 2–4). Фактично, єдине повноцінне дослідження Плесецької засіки на місцевості, результати якого були подані в статті «Водораздел Ирпеня и Стугны (историко-топографический очерк)», було здійснене понад 100 років тому – на початку XX століття дослідником-краєзнавцем з м. Київ Л. П. Добровольським (Добровольській 1909а, Приложение, с. 31–64). Але він, на жаль, не був знайомий з описом засіки, наведеним у книзі Ф. Ласковського, тому деякі висновки, зроблені дослідником, виявилися хибними.

Метою цієї статті є введення в сучасне наукове інформаційне поле детальної інформації про Плесецьку засіку, висвітливши час та причини її побудови на підставі історичних джерел, порівнявши різницю між її описами в джерелах та фактичними обрисами елементів та розташуванням окремих споруд на місцевості. Також порівнюється зміна стану засіки протягом всього часу її існування: якою вона планувалася на момент будівництва, в якому стані була у 1909 році та в якому стані перебуває у 2019–2020 роках.

Унаслідок тривалого періоду війн в середині XVII століття – спочатку національно-визвольної війни під проводом гетьмана Богдана Хмельницького проти Речі Посполитої у 1648–1654 рр. та наступної за нею війни вже Московської держави разом з лояльними їй козаками Гетьманщини проти Речі Посполитої 1654–1667 років, Правобережна Україна знову перейшла під владу Речі Посполитої. За умовами Андрусівського перемир'я 1667 року, на Правобережжі під владою Гетьманщини (що перебувала під протекторатом Московської держави) залишалось тільки місто Київ з околицею на 1 милю від міста (імовірно, польська миля, тобто близько 10 російських верст), причому лише тимчасово – на 2 роки. В подальші роки, внаслідок переговорів Київ не тільки залишився під контролем Московської держави, але й лінія фактичного кордону була відсунута від Києва далі умовленої «1 милі» – до річок Ірпінь та Стугна. Остаточо закріплена ця лінія кордону була за умовами «Вічного миру» 1686 року (Архив...1886, с. 513–514; Петров 2012, с. 183–184).

На 70-і роки XVII століття також припав пік експансії Османської імперії на українські землі. В результаті кампанії 1672 року проти Речі Посполитої, турки захопили Кам'янець-Подільській та Поділля, примусивши поляків відмовитися від частини Правобережної України за умовами Бучацького миру. В жовтні 1672 року війну Османській імперії оголошує російський цар Олексій Михайлович. З 1673 року розпочинаються бойові дії, в тому числі і на Правобережній Україні, зокрема проти васального турецькому султану гетьмана Правобережної України Петра Дорошенка та його столиці м. Чигирин. За кілька років П. Дорошенко переходить під протекцію царя, Чигирин займає гарнізон з козаків та московських військ. З цієї причини відбуваються два значні Чигиринські походи турецького війська у 1677 та 1678 роках, спільно з васальними їм козаками Правобережжя. Метою цих походів було, зокрема, встановлення влади нового гетьмана Правобережної України Юрія Хмельницького (так само васального Османській імперії, як раніше й П. Дорошенко) як мінімум над Правобережжям (Наддніпряниною, без окупованого турками Поділля), а як максимум – і над Лівобережжям (Яфарова 2017, с. 115–190; Гордон 2005, с. 13–99).

Після захоплення Чигирини восени 1678 року, в наступних 1679–1680 роках активні походи великого турецького війська в Україну не поновлювалися, але їх очікували, особливо у 1679 році. За таких умов вважалося, що головною метою кампанії 1679 року для турок стане захоплення Києва. Московські війська та союзні їм козаки перебували в бойовій готовності, посилювали укріплення Києва та інших міст і містечок, тим більше, що напади татарських загонів та козаків Ю. Хмельницького продовжувалися. Але нові укріплені пункти в цей період на території правобережної Київщини не зводилися – використовувалися старі укріплення міст та селищ, що у своїй більшості походили часто ще від городищ X–XIII століть та укріплень пізніших часів. Фактично, прилегла до Дніпра частина Правобережжя в цей період була спустошена та знелюднена. Найбільшу загрозу становили татарські загоны, що в цей період (та наступні роки) неодноразово вторгалися на територію Київщини, грабуючи навіть приміські села та захоплюючи населення в полон буквально на відноті з мурів Києва (Яфарова 2017, с. 353). Але більше активних бойових дій за участі турків у цій війні, що завершилася підписанням Бахчисарайської мирної угоди в січні 1681 року, не відбулося (Яфарова 2017, с. 190–381; Петров 2012, с. 190–191, 193, 195–196). Водночас на Лівобережжі (на Харківщині) відбувалося будівництво суцільної оборонної лінії, відомої як «Ізюмська черта» (Загоровский 1980, с. 87–225).

Відразу після підписання «Вічного миру» у 1686 році терен правобережної Київщини за наказом з Москви був повністю описаний царськими чиновниками в документі «Статистическая опись Киевскаго округа отъ устья рѣки Ирпеня до Василькова и Стаек, составленная по распоряженію Киевскихъ воеводъ 1686, Іюля 28», які досить ретельно зібрали інформацію про край, населені пункти, їх стан, кількість населення, укріплення та все інше (Архив...1886, с. 513–549). Територія правобережжя біля Києва, що належала Гетьманщині, мала форму трикутника. Північно-західний та західний відтинки кордону йшли по р. Ірпінь, південно-західний – по р. Унава та верхній течії р. Стугна, південний – по середній течії р. Стугна, з двома великими виступами в степ на південь від Обухова, Трипілля та Стайок. Вся ділянка кордону по річках Ірпінь та Унава була заліснена, насамперед східний схил долин цих річок, вкритий густими прадавніми лісами, що займали великі площі. Ділянка ж по р. Стугна була степова, практично повністю відкрита, але глибоко врізана долина р. Стугна мала високі, горбисті схили, порізані густою мережею ярів, балок та байраків. Заплава річки була заболочена. Відстань від центру м. Києва до гирла р. Ірпінь становила 33 км, на захід до р. Ірпінь біля старовинного м. Білгород (сучасне село Білогородка) – 22 км, до крайнього кута кордону неподалік м. Фастів – 55 км. До кордону по р. Стугна було в середньому 35 км, але в ряді місць кордон був висунутий на південь від річки, тому відстань до кордону в таких місцях досягала 45–57 км. Довжина західної ділянки кордону по притоці р. Унава, р. Унава та Ірпінь становила понад 90 км (без врахування звивин річища), південна ділянка по р. Стугна до с. Копачів – 42 км, а по ламаній лінії в полях на південь від м. Обухів, Трипілля та Стайки – ще близько 55 км.

Ірпінська ділянка кордону проходила переважно залісненою, досить глухою місцевістю, з нечисельними селами та малою кількістю шляхів. Значно небезпечнішою була південна ділянка по р. Стугна, звернута в бік відкритого степу, звідки традиційно приходив ворог. Рубіж понад р. Стугною вже в давні часи був кордоном і укріплювався ще за кількисот років до подій XVII–XVIII століть. Зокрема, до цього часу ще збереглися залишки т. зв. «Змієвих валів» X–XI століть, що тягнулися вздовж р. Стугна, перетинали вододіл між нею та р. Ірпінь, та продовжувалися за нею на північний захід (Добровольский 1909b, отдел II, с. 3–31; Моргунов 2009, с. 199–231).

Наприкінці XVII та майже все XVIII століттях прикордонні укріплення київського правобережного «плацдарму» відігравали роль першої лінії оборони на далеких підступах до Києва. Війни продовжувалися (так, чергова російсько-турецька війна розпочалася вже 1686 року та тривала до 1700 року), загроза для Києва нікуди не зникла і лишалася десятиріччями. Головними пунктами оборони по лінії кордону виступали

укріплення в Стайках, Трипільлі, Обухові, Василькові, Плесецькому та Білогородці. В проміжках між ними, для спостереження за кордоном по всій його довжині, боротьби з контрабандою та подачі сигналів про появу ворога, з часом були заведені пости, де несли чергування козаки та російські вояки з гарнізону Києва. Відомо, що започатковані ще наприкінці XVII століття, вже в період правління імператриці Анни Іоанівни (1730–1740 рр.) вони функціонують як постійні форпости, набувши свого найбільшого розвитку як системи укріплених прикордонних постів у період російсько-турецької війни 1735–1739 рр. та в наступні після війни роки (Ласковский 1865, с. 37; Ласковский 1866, с. 3, мал. 2; Баіов 1906, с. 29–30, 34, 35).

Особливе положення займав трикутний виступ території в південно-західному куті київського «плацдарму», в межиріччі рр. Стугна, Унава та Ірпінь. Лінію кордону в угоді 1686 року провели по руслах річок, причому від річки Стугна біля Василькова кордон мав проходити прямо до р. Ірпінь, а р. нава не згадувалась взагалі (Архив... 1886, с. 514). Втім, межиріччя Стугни та Унави, де річище верхньої течії р. Стугна розташовувалося практично паралельно до річища р. Унава, відійшло до Гетьманщини. Імовірно, «самозахоплення» цього виступу трапилось через те, що в ті часи на деяких мапах верхню течію р. Ірпінь ідентифікували з сучасною р. Унава, а Унавою вважалася відповідно сучасна верхня течія р. Ірпінь. Принаймні, на мапі Дебоскета 1742 року підпис «речка Унда» (Унава?) стоїть саме біля верхньої течії р. Ірпінь, до її злиття з сучасною Унавою (Дебоскет 1742).

Таким чином, Гетьманщині належав чималий виступ території майже до м. Фастів, де лінія кордону упродовж 2 км проходила по притоці р. Унава. Саме по цьому виступу проходив шлях з Києва до Фастова. Цей виступ, з одного боку, давав певні переваги для контролю над прилеглим закордонням та маневрування, але з іншого, був практично незахищений природними перешкодами зі сходу, бо р. Стугна у верхній течії була простим ручаєм, перетнути який не представляло особливих проблем. Також і місцевість на ділянці вздовж верхньої течії Стугни була незручна для оборони – мало лісу, майже рівнинний рельєф, з плавними схилами долини Стугни. Унаслідок, саме на цій ділянці було зведено найбільшу кількість форпостів. В основі цього трикутного виступу, посередині проміжку між р. Стугна та р. Ірпінь розташоване с. Плесецьке, через яке проходив шлях з Києва на Фастів. Саме через місцевість, де розташовувалося с. Плесецьке, у X–XI століттях провели «Змієві вали» (дослідники налічують в цій місцевості декілька валів), а в самому с. Плесецьке на березі р. Плиська, розташовувалося городище. Всі ці споруди існували і в останній чверті XVII та у XVIII столітті, причому основний «Змієвий вал» так і тягнувся безперервною лінією від Стугни до Ірпеня, виходячи до його берега в селі Перевіз. Існує цей вал і в наші часи, як і рештки інших давніх його відгалужень (Добровольський 1909а, Приложение, с. 38–48; Добровольський 1909b, отдел II, с. 3–30; Carte des pretensions...).

Вочевидь, саме проходження в цьому місці стародавніх валів призвело військових начальників в ході російсько-турецької війни 1735–1739 років до ідеї створити від Стугни до Ірпеня «відсічну» лінію укріплень. Виступ у бік Фастова вимагав значної кількості вояків навіть лише для спостережних постів, бо в нього можна легко вдертися через легкодоступні верхів'я р. Стугна. Утримувати виступ було незручно, але оскільки міжріччя Стугни, Унави та Ірпеня біля с. Плесецьке повністю вкрите густими лісами, існувала можливість створити «відсічну» лінію загороджень та укріплень, аби не дозволити прорив ворога через лісову місцевість у міжріччі (Ласковский 1866, с. 3, мал. 2).

Стан розбудови системи укріплень та постів на цьому напрямку дозволяє оцінити французька мапа під назвою «Carte des pretensions touchant les frontières entre la Pologne et la Moscovie» («Мапа претензій, що стосуються кордону між Польщею та Московією»), що зберігається в Національній бібліотеці Франції (Carte des pretensions...). На ній демонструється проходження лінії кордону після укладання «Вічного миру» між Річчю Посполитою та Московською державою у 1686 році і досить детально показано мережу укріплень та постів (рис. 1).

Дата створення мапи невідома (на сайті датована як «після 1686 року»), але оскільки на ній позначені чисельні редути вздовж кордону та лінія укріплень від Стугни до Ірпеня, скоріш за все вона створена вже у 1740-х роках. Створення її у 1686 році мало ймовірно, адже в детальному «Статистичному описі...» нема жодної згадки про пости та редути по лінії кордону і лінію укріплень чи засіку біля с. Плесецьке. При цьому згадано старовинний «Змієвий вал» біля с. Плесецького, а майже всі укріплення в поселеннях на тодішньому південному фасі кордону описувалися як поруйновані, з вигорілими острогами, часто взагалі без жодного мешканця (Архив...1886, с. 522–526).

На французькій мапі цей рубіж показано як ламано-хвилясту лінію з прямокутними та округлими виступами. Від р. Стугна лінія підходить до південно-західної околиці с. Плесецьке, що розташоване посередині довжини лінії, а від села лінія укріплень прямує на північний захід до р. Ірпінь. За лінією на цій ділянці показано декілька редутив та таборів, ще один редут показано біля виходу лінії до р. Ірпінь. Довжина по прямій між річками складає 12 км, лінія ж загороджень-укріплень складала близько 13 км. Оскільки на цій же мапі

окремо позначено стародавній «Змієвий вал», що проходить від р. Стугна до р. Ірпінь в цій же місцевості, це дозволяє однозначно розділяти його та новіші споруди. Детальність зображення лінії укріплень в міжріччі, на відміну від прямолінійного зображення старовинних «Змієвих валів», свідчить про те, що укладач мапи, вочевидь, користувався якоюсь мапою, схемою чи детальним описом, а не зображував цю лінію укріплень відповідно до власної фантазії. Також ця засіка показана на великій мапі авторства військового інженера Д. Дебоскета, виданій у 1742 році і на якій показано всю лінію кордону від гирла р. Ірпінь до гирла р. Орелі, з позначенням всіх форпостів, редутив та інших укріплень у цій місцевості (Дебоскет 1742).

За виявленою інформацією, будівництво засіки було розпочате восени 1738 року після закінчення бойових дій літньої кампанії, повернення російських військ з походу та їх розміщення на зимові квартири. При цьому війська розташовувалися вздовж лінії кордону, з метою його прикриття на випадок нападу татар. Головнокомандувач армії фельдмаршал Б. Мініх восени 1738 року особисто провів інспекцію укріплень та сторожових прикордонних постів київського «плацдарму», віддавши розпорядження, що стосувалися приведення до ладу наявних споруд та загальної уніфікації прикордонних укріплень. В описі зазначено, що засіка влаштувалась «...на открытом участке границы между рр. Ирпенью и Стугной от Малой Салтановки до форпоста Господинца, длиной всего около 12 верст», була завширшки 4–5 сажнів (8–10 м), обмежена двома рівчаками завглибшки 1 фут (30 см) та завширшки 1 аршин (72 см), мала з тилу паралельну їй дорогу та одну браму по центру. Біля початку засіки поблизу р. Стугна було збудовано один рудут (Баиов 1906, с. 35, Приложения, с. 9). Варто зазначити, що на німецькомовній мапі, яка ілюструє терен військової кампанії 1736 року, в межиріччі Ірпеня та Стугни показана ламана лінія укріплень, що підписана як «eine alte Linie», але скоріш за все, ця «стара лінія» позначає «Змієв вал», а не засіку, яку почали будувати тільки у 1738 році (Charte derrevon...). Загалом, викликає подив, чому для влаштування засіки не скористалися «Змієвим валом», що тягнувся фактично від берега р. Стугна навпроти с. Мала Солтанівка до с. Перевіз біля р. Ірпінь. Адже на більшій частині цей вал навіть зараз має значну висоту й ширину, та й рів зберігся на багатьох ділянках в гарному стані. Вочевидь, що в період війни 1735–1739 років він був у ще кращому стані. Можна лише гадати – або біля валу в ті роки ліс був вирубаний чи проріджений, що не дозволяло належним чином побудувати засіку і її провели там, де лісу було достатньо, або фельдмаршал Мініх при рекогносцировці мав свої міркування для визначення траси засіки саме навскіс відносно «Змієвого валу», фактично проігнорувавши давній вал. Також варто відзначити, що хоча в XVI, XVII та в першу чверть XVIII століть для охорони кордонів Російської держави засіки застосовувалися масово, з середини XVIII століття засіки в Російській імперії застосовуються вже тільки на окремих ділянках рубежів, суто за умовами місцевості, оскільки змінилися принципи та способи укріплення прикордонних рубежів (Загоровский 1980, с. 87–225; Ласковский 1858, с. 136–141; Ласковский 1861, с. 219, 244–247; Ласковский 1865, с. 26–27, 64–157).

Після укладання Белградської мирної угоди у вересні 1739 року війна закінчилася, але кордон київського «плацдарму» лишився без змін. Відповідно не зникали й ризики для Києва. Тому у 1740 році було прийняте рішення про подальший розвиток засіки. Военний інженер генерал-лейтенант Ф. Ласковский дає такий опис (Ласковский 1865, с. 36–37): «На тогдашней юго-западной границе Киев безспорно составлял один из главнейших опорных пунктов и, по своему изолированному положению на правом берегу Днепра, более других мог подвергаться нападению; а потому, для затруднения к нему доступа, была возобновлена, или, лучше сказать, совершенно перестроена, в 1740, 41 годах, небольшая укрепленная линия между реками Ирпением и Стугною. Она была проведена среди окружавшего ее со всех сторон леса и преграждала большую дорогу, которая шла из Польши к Киеву. Укрепленная линия состояла из особого устройства засеки, которая была поддержана цепью редутов, позади ее помещенных; сомкнутый земляной окоп, ограждавший местечко Плесецк, составлял центральный опорный пункт» (рис. 2).

На другому етапі розбудови засіки, у 1740–1741 рр., нею займався вже безпосередньо військовий інженер Д. Дебоскет (Ситкарьова 1998, с. 133). Довжина лінії засіки становила 13 км, являла собою, вочевидь, завал з дерев завширшки 15–30 м. В якому саме вигляді вона була – достеменно невідомо. Замість стовбурів дерев, повалених за класичною методикою хрест-навхрест, профіль засіки, наведений Ф. Ласковським, демонструє дві стінки (імовірно з колод) заввишки до 1,5 сажнів (320 см), проміжок між якими заповнений вочевидь великими гілками (рис. 5). Для захисту засіки від пожежі, що могла поширитися лісом, з обох боків вона була обмежена рівчаками (кюветами), тепер вже завширшки 1,5 сажні (320 см), завглибшки 1 сажень (213 см). За минулі століття рівчаки опливли і їх ширина в наш час коливається в діапазоні від 3 до 4,8 м, глибина – від 50 до 120 см. Відстань між рівчаками становить від 30 до 40 метрів у різних місцях. Вздовж лінії засіки, практично впритул до неї, було розташовано шість редутив (Ласковский 1866, с. 3, мал. 3–4) (рис. 3).

Завдяки тому, що більша частина території міжріччя до наших часів все ще вкрита лісом, як і в 1740-х роках, рівчаки нової засіки збереглися на значній протяжності. Це дозволило простежити трасу засіки від

р. Стугна до р. Ірпінь. В наш час з 13 км рівчаків збереглося 8,7 км в лісах, але окремі фрагменти північної ділянки майже повністю зрівнялися через занос піском на вирубках та завалювання корчами. Повністю втрачені близько 300 метрів біля р. Стугна через забудову хутору (нині село Скрипки) та 400 метрів в частково забудованій заплаві р. Ірпінь. З 2,8 км рівчаків, що опинилися під забудовою с. Плесецьке, переважна більшість повністю зникла, але щонайменше 1 км з них простежується фрагментарно, по межах присадибних ділянок та городів. Близько 1 км рівчаків потрапило до периметра військової частини, збудованої в 1960-х роках у лісі північніше с. Плесецьке, і оцінити стан їх збереженості неможливо, оскільки військова частина діюча і в наш час.

Найкраще збереглася південна частина засіки – від с. Скрипки до околиці с. Плесецьке завдовжки 4 км. Північна частина засіки на більшості своєї довжини тягнулася вздовж долини колишнього ручаю, тепер же – непостійного водотоку, відомого під топонімом «Бродок», який виходить у долину р. Ірпінь поблизу колишнього хутора Сподарець (також відомий як Господарець, нині це західна околиця с. Дзвінкове). Оскільки призначенням рівчаків було захищати засіку від пожежі, то на цій ділянці прорили лише один рівчак, фронтальний (західний), тоді як тильним протипожежним рівчаком слугувало достатньо зволене русло ручаю. Такий вигляд рівчаків засіка мала на ділянці завдовжки 1,8 км, але потім вона відходила від ручаю. На ділянці завдовжки ще 1,7 км є залишки тільки фронтального рівчака, тильний відсутній, лише в кількох місцях було виявлено дрібні канавки. Це, вочевидь, залишки або дрібного рівчака побудови 1738–1739 рр., або трасування для рівчака 1740–1741 рр., який чомусь так і не прорили. Останні 500–600 м до р. Ірпінь тильний рівчак був проритий.

У 1909 році дослідник старовини Леонід Добровольський, член Київсько-Мєфодіївського історичного товариства, повністю простежив та описав залишки цієї засіки та редутів вздовж неї. Згадуючи місцевий топонім для рівчаків засіки – «посічі», він вважав, що між рівчаками була «посічена», тобто вирубана, смуга лісу, але зробив помилковий висновок щодо призначення цієї просіки: «Линий рва, таким образом, две: одна тянется с восточной, т. е. с русской, стороны, другая – с западной, от Польши... Пятнадцатисаженное пространство земли между обеими линиями рва, ныне сплошь облесенное, было, в свою пору, несомненно, очищено от всякой древесной поросли и образовывало удобную для целей пограничного наблюдения, широкую и длинную просеку, которая и передала таким образом свое название настоящим земляным сооружениям (посичи). Окрестное население, имея смутное представление о бывлом пограничном назначении „посичей“ и тесно связанных с ними „радут“ и смешивая даже „посичи“ с соседними валами великокняжеской эпохи (рвами у последних), название всей обезлесенной некогда порубежной полосы (просеки) перенесло лишь на углубления у ее обочин» (Добровольський 1909а, Приложение, с. 55–58).

Наведена Ф. Ласковським у його книзі схема проходження засіки досить умовно відображає як місцевість, так і саму лінію засіки з розташуванням її редутів. Це підтвердилося обстеженням лінії засіки на тих частинах, що збереглися. Так, на збереженій частині засіки нема жодного вираженого кута, які зображено на схемі. Повороти рівчаків засіки виконані або у вигляді дуже тупих кутів, або плавними закругленнями. На схемі Ф. Ласковського позначено три брами, через які можна було перетнути засіку. До нашого часу збереглася лише одна з позначених на схемі, північна (неподалік від р. Ірпінь). Брама біля с. Плесецьке, вочевидь, зникла під пізнішою забудовою села, а слідів південної брами не знайдено. Вірогідно, південна брама була розташована біля самого краю засіки поруч з р. Стугна і зникла під забудовою с. Скрипки, або вона взагалі не була збудована. Ймовірність того, що південна брама зникла через те, що прямо по ній проклали насип залізниці, незначна, якщо орієнтуватися на розміри збереженої північної брами. Північна ж брама, від якої лишився протипожежний рівчак, має значно простішу побудову, ніж це вказано на схемі Ф. Ласковського (Ласковский 1866, с. 3, мал. 3). Фактично, вона являла собою прямокутний виступ фронтального рівчака на 50 м уперед, завширшки 100 м, а проїзд так і був по прямій, оскільки з обох боків виступу рівчак ніде не переривається. На місці давнього шляху через браму нині проходить асфальтована дорога між приірпінськими селами.

З шести редутів, збудованих вздовж лінії засіки, до нашого часу збереглося три. Завдяки дослідженням Л. Добровольського відомо, що у 1909 році існувало п'ять з шести редутів з топонімом «радута». Перший редут біля р. Стугна описаний Л. Добровольським так: «„Радута“ у Стугны лежит почти при реке, над верхней запрудой у х. Подсолтановки (вблизи хаты лесника) и теперь занята кладбищем; она замыкает юго-восточную окраину „посичей“» (Добровольський 1909а, Приложение, с. 53). В наш час вказаний цвинтар повністю поглинув площу редуту, внаслідок чого його вали та рови були зриті, крім південно-західного фасу валу, який має вигляд тераси над дорогою, яка пройшла прямо по рову редуту.

Другий редут, що зберігся до нашого часу в майже ідеальному стані, має форму правильного квадрата розміром 35×35 метрів з в'їздом по центру північного фасу. Рів завширшки 7,5 м та завглибшки 2 м повні-

стю оточує редут. Вал має висоту 1,7–2 м над горизонтом, ширина по основі 9,5–10 м (рис. 4). Слідів банкету або апарелів з внутрішньої сторони валу не видно. Навпроти в'їзного насипу через рів, що веде до воріт у валу, за контрескарпом рову простежується ледь помітний V-подібний у плані насип з довжиною сторін близько 8 метрів. Імовірно, це залишки брустверу або основи палісаду, що виконував роль міні-равеліну та прикривав ворота редуту. За даними Ф. Ласковського, в центрі кожного редуту мав бути розташований двоповерховий дерев'яний блокгауз, але чи були вони збудовані – невідомо (Ласковский 1866, с. 3, мал. 5–8) (рис. 5).

Третій редут, який на схемі Ф. Ласковського показаний між другим редутом та с. Плесецьке (південніше озера), за інформацією Л. Добровольського насправді розташовувався північніше (правіше) річки Плиська: «Одна изъ «радут» лежала на возвышении, занятом теперь усадьбою среди с. Плисецкого и от нее теперь, конечно, кроме названия, следа не осталось... Усадьба лежит среди села, немного вправо от р. Плиски и принадлежит крестьянину Ив. Петруньке (уличное прозвание – Зинчин). Здесь – повышение с покатостью в сторону одного из высохших правых притоков р. Плиски» (Добровольский 1909а, Приложение, с. 54). Місце локалізовано за рельєфом та згадкою місцевого старожила Василя Карповича Петрунька.

Четвертий редут, що розташовувався на сучасній північній околиці с. Плесецьке, біля лісу, ще показаний на топографічній мапі видання 1932 року, до нашого часу, на жаль, не зберігся: «Следующий из форпостов 18-го века лежит к с. от с. Плисецкого, между долиной р. Плиски и началом так называемого „бродка», высохшего ложа, очевидно, прежнего потока, который направлялся некогда въ Ирпень вдоль нынешней дороги к д. Сподарцу, влево отъ нее. Эта ближайшая к правобережному склону Плиски «радута» устроена на возвышении, командующем с севера над селением» (Добровольский 1909а, Приложение, с. 54). За свідченням В. К. Петрунька, у 1947 році цей редут був перетворений на скотомогильник, а у 1960-х роках повністю знищений через видобуток землі для будівництва насипів на території військової частини.

П'ятий редут, що розташований в глибині лісу між с. Плесецьке та х. Сподарець, зберігся до нашого часу в дуже гарному стані, без втрат. На відміну від другого редуту, він має прямокутну форму з розмірами 38×18 м. В'їзд по центру північно-східного фасу. Рів завширшки 4–4,5 м та завглибшки 1–1,2 м повністю оточує редут. Вал має висоту 1,4–2 м над горизонтом, ширина по основі 6–7 м. Також його особливістю є те, що редут розташовано на зворотному схилі похилої височини, через що вал тильного фасу з в'їздом виглядає вищим за вал фронтального фасу (рис. 6).

Останній, шостий редут, розташований на краю лісу, біля колишнього хутора Сподарець (Господарець). На відміну від решти редутів, він має лише два фаси завдовжки 35 та 40 м (з ровом та валами, але менших розмірів у порівнянні з рештою редутів), через що він насправді виглядає як редан (рис. 7). Будь-яких слідів двох інших фасів немає. В такому ж вигляді його описував і Л. Добровольський у 1909 році: «Бывший пограничный сторожевой военный пост у Приирпеня отстоит на некотором расстоянии от низменного и болотистого побережья, приблизительно в одной версте от х. Сподарца. Прикрывая собою северо-западную оконечность „посичей“, здешний окоп остался почему-то не законченным: в нем отсутствуют ирпенский (северный) фланг и сподарецкий (восточный) тыл» (Добровольский 1909а, Приложение, с. 53). Насправді споруда орієнтована за сторонами світу кутами, тобто повністю відсутні північно-західний та північно-східний фаси. Думка Л. Добровольського про незакінченість цього редуту є цілком слушною і підтверджується відсутністю тильного рівчака засіки на відтинку від «Бродка» до північної брами. Імовірно, ділянка засіки, ближча до р. Ірпінь, будувалася в другу чергу, тому цей редут та засіка в близькій місцевості і були закинуті недобудованими через згорання робіт з економічних міркувань, адже війна, що закінчилася у 1739 році, продовження у 1740–1741 роках не мала. Отже, необхідність в цих укріпленнях перестала бути нагальною.

Найзагадковішим об'єктом у міжріччі Стугни та Ірпеня і який може бути залишком елементу фортифікації, є рів, що розташований у лісі південніше села Плесецьке. Рів завдовжки близько 1500 м, з V-подібним перерізом завширшки в середньому 10–15 м та завглибшки до 3 м. Він має дві виражені відносно прямі ланки. Східна ланка завдовжки близько 800 м розташована за напрямком майже схід-захід, з невеликим нахилом на північний захід. Західна, завдовжки близько 700 м, орієнтована за напрямком південний схід–північний захід. Ланки не є прямими, бо присутні малопомітні вигини, але жодного вираженого кута нема, навіть стик ланок має заокруглену форму. Своєю конфігурацією цей об'єкт нагадує протитанковий рів часів Другої світової війни, проте він присутній в описі Л. Добровольського та позначений на радянських та німецьких топографічних картах 1920–1940 рр. Л. Добровольський зазначав, що цей об'єкт суттєво відрізняється за конструкцією від усіх інших об'єктів у даному регіоні та наводить наступні характеристики рову станом на 1909 рік: «Настоящее земляное сооружение представляет двухверстную глубокую (местами в 1,5–2 сажени глубины), искусственно образованную долину, которая окаймлена с обеих сторон мощными насыпями, кое-где теперь, конечно, осевшими. Защитный характер этого грандиозного (местами до 7 сажени в разрезе у основания) сооружения, благодаря которому центральная часть здешнего узкого водораздельного гребня была

Історія та розвиток фортифікації з найдавніших часів до XVIII ст.

перекопана в прямому напрямленні на протяженні 2 верст, являється несомненим. Давність виникнення його, впрочем, не та, як кажеся, чем у сильно осунувшихся повсеместно и сохранившихся, лишь благодаря нахождению в казенном лесу, других местных земляных окопов...» (Добровольській 1909а, Приложение, с. 46).

Вказана Л. Добровольським глибина в 1,5–2 сажні (2,25–4,3 м) та ширина до 7 сажнів (14,9 м) більш-менш простежується і в наші дні, хоча за минулі понад 100 років рів та бічні насипи ще більше осіли. В значному ступені цьому сприяло вирубування старого лісу довкола рову, що призвело до появи сипучого піску та активізації ерозії, перш ніж нові посадки сосни знову почали закріплювати ґрунт. На ділянці західної ланки поперек рову помітний насип з чіткими контурами, який має довжину 5,5 м, ширину 1,7 м та висоту 0,7 м. Вірогідно, цей насип міг бути переходом через рів на момент його функціонування як елемента фортифікації, або створений мешканцями навколишніх селищ у більш пізній період. На сьогодні стежок, що ведуть до цього переходу, не помітно. Час побудови цієї споруди авторам невідомий, але оскільки його немає на картосхемі засіки Ф. Ласковського та на мапі Д. Дебоскета 1742 року, і він описаний Л. Добровольським, маємо період між 1741–1742 та 1909 роками. Оскільки перенесення кордону з Ірпеня та Стугни далеко на захід відбулося у 1793 році після другого поділу Речі Посполитої і після цього в XIX столітті будівництво фортифікаційних споруд на Київщині не велося (крім укріплень біля самого Києва), то найімовірнішою є побудова цього рову в другій половині XVIII століття. Вірогідно, його будівництво було пов'язано з новою російсько-турецькою війною 1768–1774 років та рухом гайдамаків, що в ці ж роки дуже активно діяли саме в тих місцевостях, що були близькі до кордону по рр. Ірпінь та Стугна.

Закінчення рову мають чіткі обриси та не поєднані ні з іншими об'єктами фортифікації, ні з природними перешкодами, такими, як: річки, струмки, болота та яри. Відносно лінії засіки 1738–1741 рр. та «Змієвих валів», рів винесений вперед. Східне закінчення рову розташовано за 100 м від фронтального рівчака засіки, перехопивши дорогу від с. Плесецьке до с. Борова. Центральна частина рову перехоплювала шлях з с. Плесецьке до с. Мотовилівка. Північне закінчення рову розташовано в лісі на рівнинній місцевості, не доходячи до старовинного шляху з с. Плесецьке до м. Фастів близько 100 м (рис. 8). При цілком очевидному бажанні перехопити дороги, що вели до с. Плесецьке, сама по собі ця споруда (глибокий рів з двома насипами з обох боків) не вписується в типові зразки фортифікації XVIII століття.

Якщо орієнтуватися на події 1768 року, як-от: гайдамаччина та початок війни з турками – то можна висловити наступне припущення: засіка, побудована в 1738–1741 роках, до 1768 року вже згнила і скоріш за все, в повноцінному вигляді не поновлювалась, судячи з недобудованої приірпінської ділянки. Ділянка лісу на південний захід від с. Плесецьке, між шляхами до сусідніх сіл, могла бути вирубана або дуже сильно проріджена саме через зручність вивозу деревини цими шляхами. Якщо на інших ділянках у разі потреби могли відновити засіку, влаштувавши лісопояс, то на вирубці це було неможливо. Саме тому на цій знелісненій ділянці як загородження було прорито такий масштабний рів. Не зрозуміло, чому замість рову та валу, за взірцем стародавніх «Змієвих» та зразків лінійних фортифікаційних споруд XVIII століття, було зроблено рів з насипами обабіч. Можливо, по насипах було встановлено палісади з паль чи колод, або рогатки. Відсутність реданних виступів, характерних для Української лінії, і взагалі будь-яких виразних виступів, призначених для кращої оборони, свідчить про призначення цієї споруди як суто пасивного загородження.

Іншим варіантом призначення цього рову може бути карантинне. В період російсько-турецької війни 1768–1774 рр. в російському війську, що діяло в Молдавії, виникла епідемія чуми, що з кур'єрами та обозами поступово поширилася на територію України та дійшла до Москви. Для запобігання поширенню епідемії застосовувалися різні карантинні заходи, насамперед на прикордонних постах і заставах на шляхах. Можна припустити, що цей рів, який перехоплював два з трьох шляхів, котрі вели до с. Плесецьке від кордону, був призначений саме для контролю цих шляхів та запобігання спробам пересування поза ними, лишивши неперекритим лише шлях з Фастова. Тим більше, що провезення вантажів через кордон було дозволено виключно через митні пости, найближчий з яких був біля м. Васильків. Це пояснює відмінність конструкції цього рову від виразно оборонних споруд XVIII століття (наприклад, Української лінії). Подібний рів є також на близькій колишній польській території – між річками Унава та Ірпінь, де він перерізає шлях з півдня від м. Фастів до переправи на р. Ірпінь біля с. Чорногородка.

Таким чином, у наш час на території Київщини існує унікальна місцевість, в якій зібрано зразки прикордонної фортифікації X–XVIII століть та спорадичні окопи часів Другої світової війни – нашарування на обмеженій ділянці місцевості елементів польової фортифікації від X до XX століть, до того ж у дуже гарному стані. Очевидно, що історичне значення цих споруд є значним і вони потребують охорони з боку держави, адже активне господарювання місцевого лісництва веде до пошкодження ще збережених споруд, та й місцеве населення не соромиться звалювати сміття в стародавні рови. Також значним є туристичний потенціал цих споруд, адже великі ліси в цій місцевості та близькість до річок Унава та Ірпінь, є популярним місцем

туристичних маршрутів. Розробка цільового маршруту з відповідним маркуванням та інформаційними стендами біля споруд, як-от: редути, елементи засіки, Змієві вали, городища часів Київської Русі, окопи періоду Другої світової війни, дозволить звернути увагу небайдужої громадськості та активістів до проблеми збереження цих унікальних фортифікаційних споруд.

Література

- Архив Юго-Западной России. Ч. VII. Т. I. Акты о заселении Юго-Западной России. 1886. Киев: Типогр. Г. Т. Корчак-Новицкого.
- Баиов, А. 1906. *Русская армия в царствование императрицы Анны Иоановны. Война России с Турцией в 1736–1739 гг. Кампания 1739 г.* Санкт-Петербург: Электро-Типогр. Н. Я. Стойковой.
- Гордон, П. 2005. *Дневник 1677–1678.* Москва: Наука.
- Дебоскет, Д. 1742. *Карта реки Днепру от Киева до Хортицкого острова с показанием редутов и форпостов и на них числа людей, також и лежащих по оной реке местечек и горотков.*
- Добровольский, Л. П. 1909 а. Водораздел Ирпеня и Стугны (историко-топографический очерк). *Чтения в историческом обществе Нестора летописца*, 21, вып. I и II и III. Киев: Типо-литогр. Т. Г. Мейнандера.
- Добровольский, Л. П. 1909 б. Змиевы валы вблизи Киева (из подгородных историко-топографических экскурсий). *Чтения в историческом обществе Нестора летописца*, 21, вып. I и II и III. Киев. Типо-литогр. Т. Г. Мейнандера.
- Загоровский, В. П. 1980. *Изюмская черта.* Воронеж.
- Ласковский, Ф. 1858. *Материалы для истории инженерного искусства в России.* Часть I. Санкт-Петербург: типогр. Императорской Академии Наук.
- Ласковский, Ф. 1861. *Материалы для истории инженерного искусства в России.* Часть II. Санкт-Петербург: типогр. Императорской Академии Наук.
- Ласковский, Ф. 1865. *Материалы для истории инженерного искусства в России.* Часть III. Санкт-Петербург: типогр. Императорской Академии Наук.
- Ласковский, Ф. 1866. *Карты, планы и чертежи к III части Материалов для истории инженерного искусства в России.* Санкт-Петербург: типогр. Императорской Академии Наук.
- Моргунов, Ю. Ю. 2009. *Древо-земляные укрепления Южной Руси X–XIII веков.* Москва: Наука.
- Петров, С. С. 2012. *Оборонні споруди Києва X–XIX ст. в контексті історії міста і загального розвитку військово-фортифікаційної справи.* Київ: «ВПК «Експрес-Поліграф».
- Ситкарьова, О. В. 1998. З історії будівництва оборонних споруд в Україні військовим інженером Д. Дебоскетом у середині XVIII ст. *Український історичний журнал*, 1.
- Яфарова, М. Р. 2017. *Русско-османское противостояние в 1677–1681 гг.* Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Москва: Московский гос. ун-т им. М. В. Ломоносова.
- Carte des pretensions touchant les frontières entre la Pologne et la Moscovie. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b53040323r>.
- Charte derervon der Russisch keyser armee im Jahr 1736 zwifchen und an dem Dnieper und Donn wieder die Turcken und Tartar fiegereich unternommenen Kriegs-Operationen. http://papacoma.narod.ru/maps/maps-images/lassy/map19_b.jpg

The article tells about a rare example of fortifications of the XVIII century – a abatis and redoubts near the village of Plesetske. These fortifications were built in years of 1738-1741 as part of the border fortifications with Poland, which protected Kyiv during the Russian-Turkish wars. These buildings are unique for two reasons. First, the abatis at that time were already a rare type of fortifications used. Secondly – the high preservation of the remains of these buildings in our time, although almost 300 years have passed since their construction. The line of the abatis during construction was limited by two ditch to prevent fires, and these ditches are well preserved to this day. After all, built as field structures of local soil (sand), without the use of stone, such fortifications are poorly preserved. The buildings of the abatis near the village of Plesetske have been in dense forests for almost 300 years, which has kept them in such a state. The description is based on historical literature sources and field research of the authors.

Key words: border, Kyiv district, Irpin, Stugna, Unava, Plesetske, Serpents shafts, abatis, redoubt, outpost, shaft, ditch.

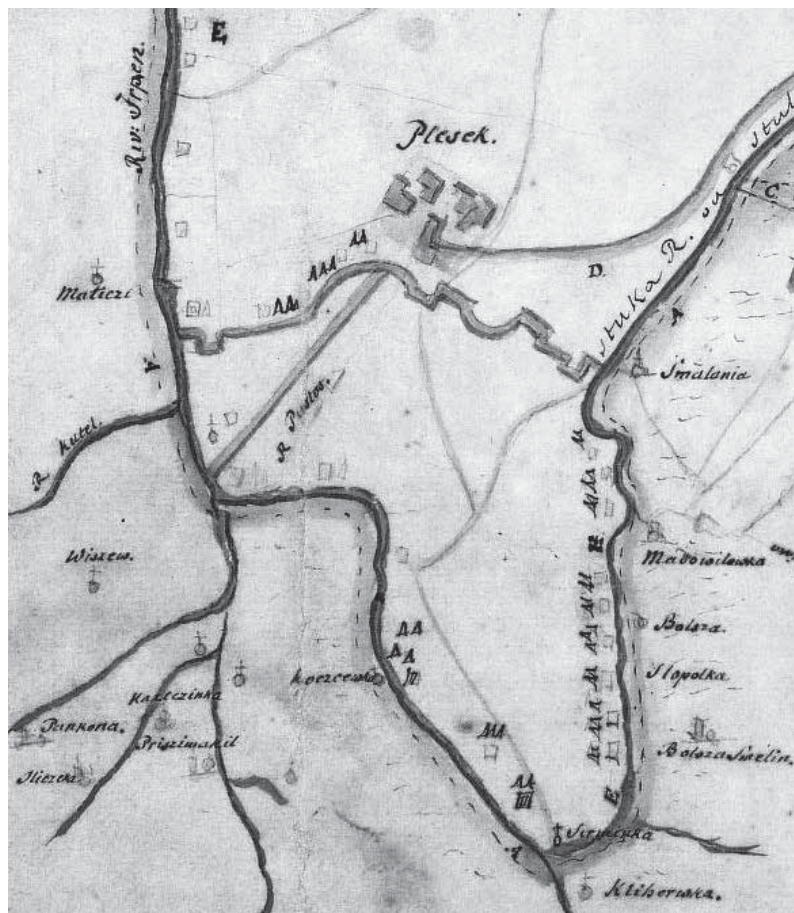

Рис. 1. «Карта претензій, що стосуються кордону між Польщею та Московією», французьке видання після 1686 року, фрагмент.

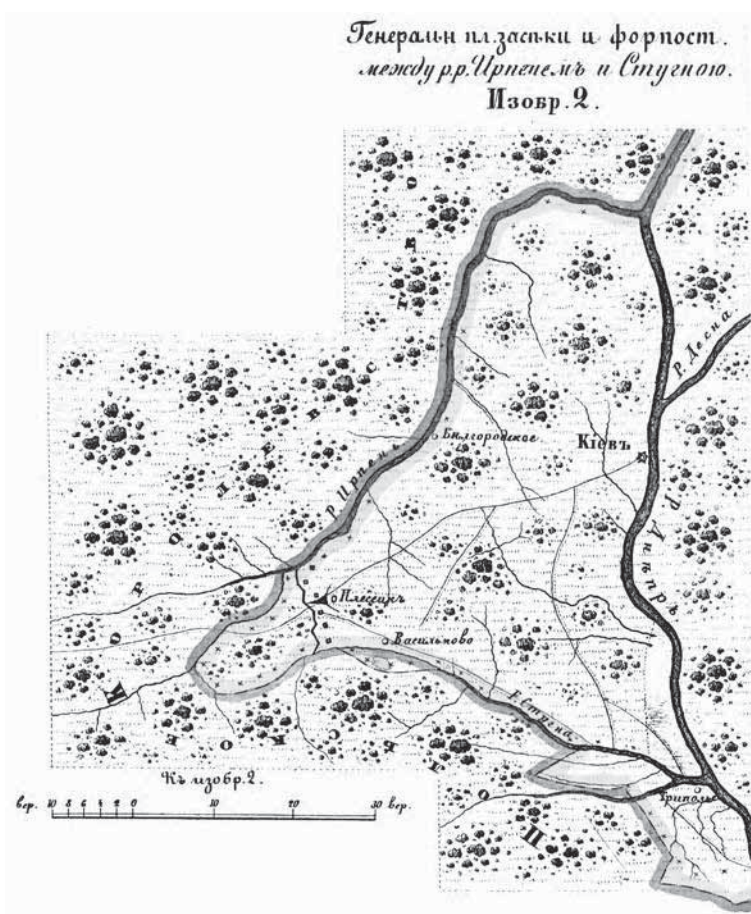

Рис. 2. Генеральний план засіки та форпостів між річками Ірпінь та Стугна (за Ф. Ласковським).

СЕКЦІЯ 3

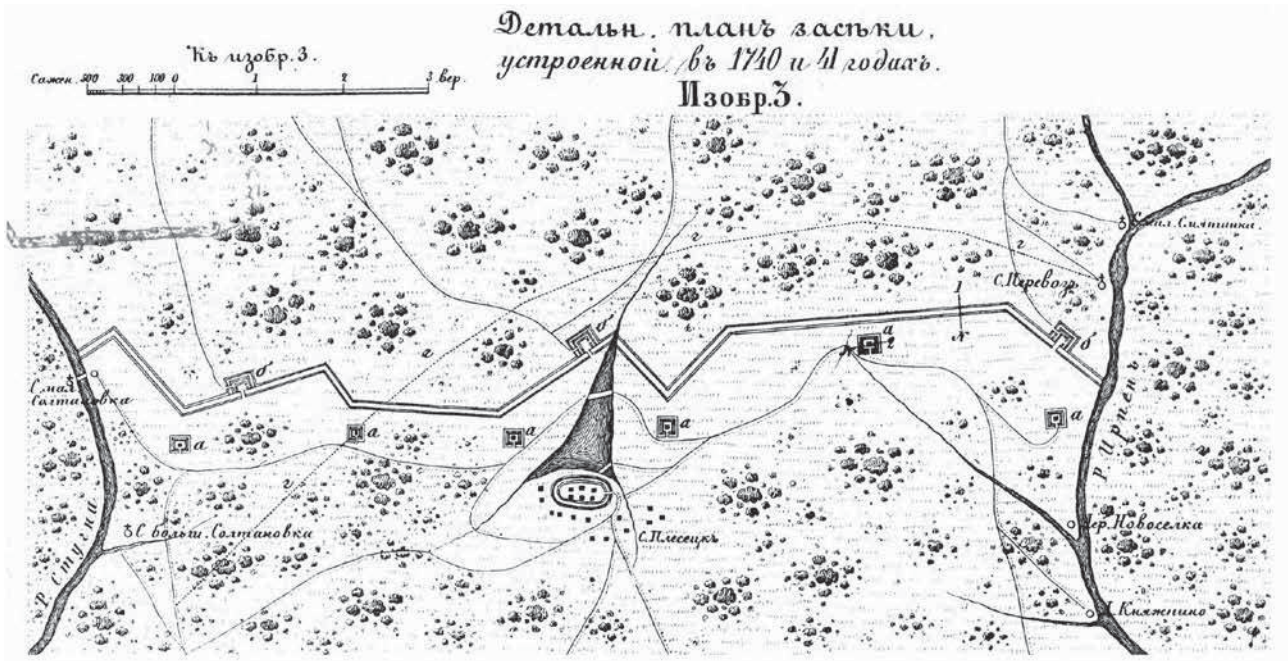

Рис. 3. Детальний план засіки, влаштованої в 1740 та 41 роках (за Ф. Ласковським).

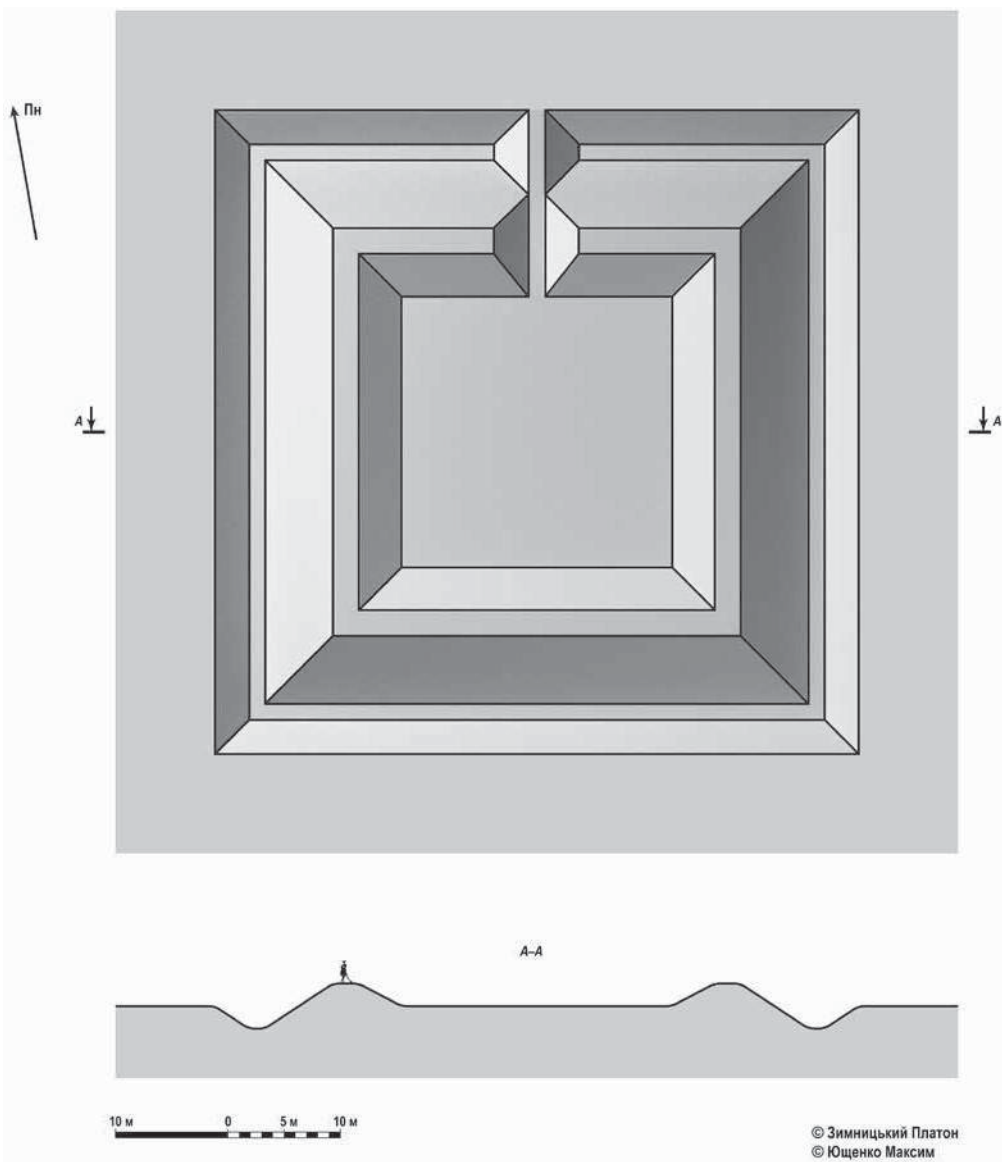

Рис. 4. План редуту №2.

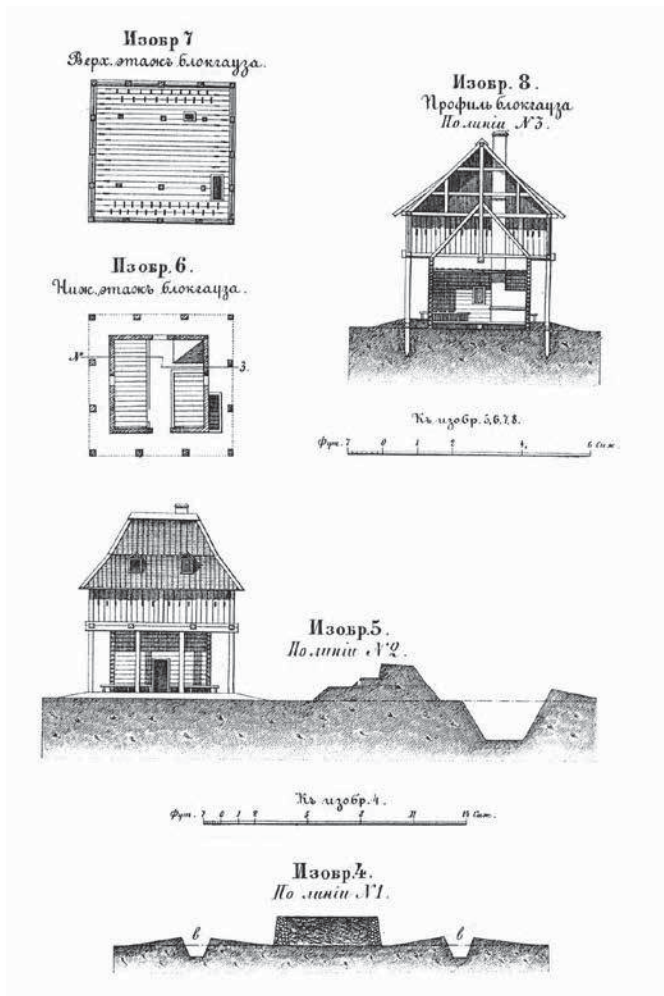

Рис. 5. Профіль засіки, план та профіль блокгаузу (за Ф. Ласковським).

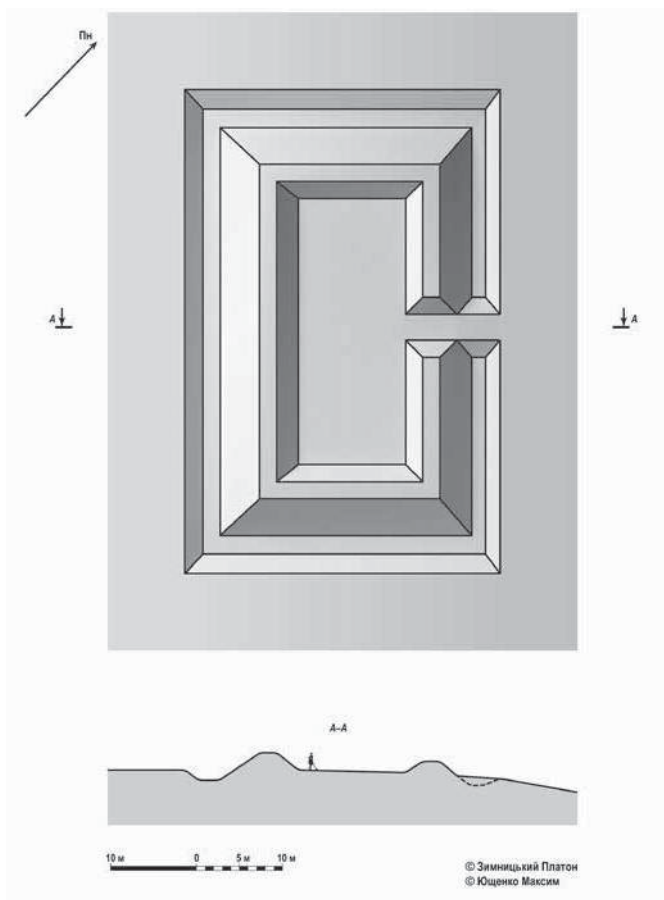

Рис. 6. План редуту №5.

СЕКЦІЯ 3

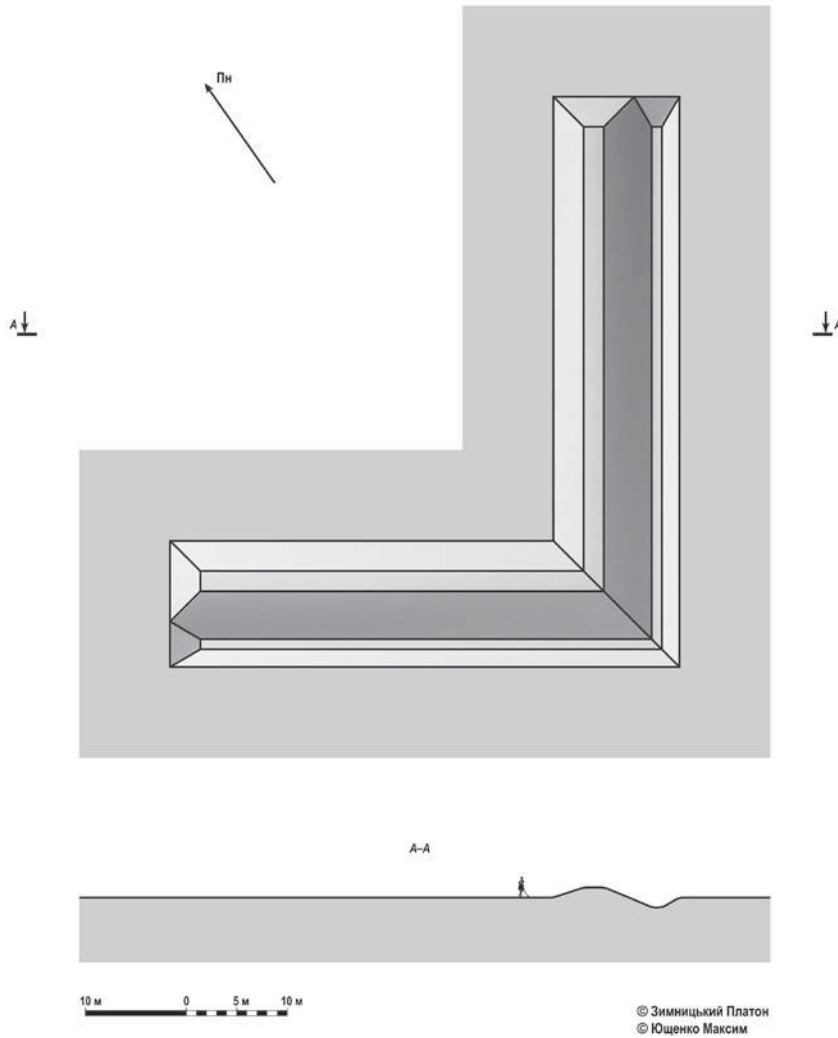

Рис. 7. План редуту №6.

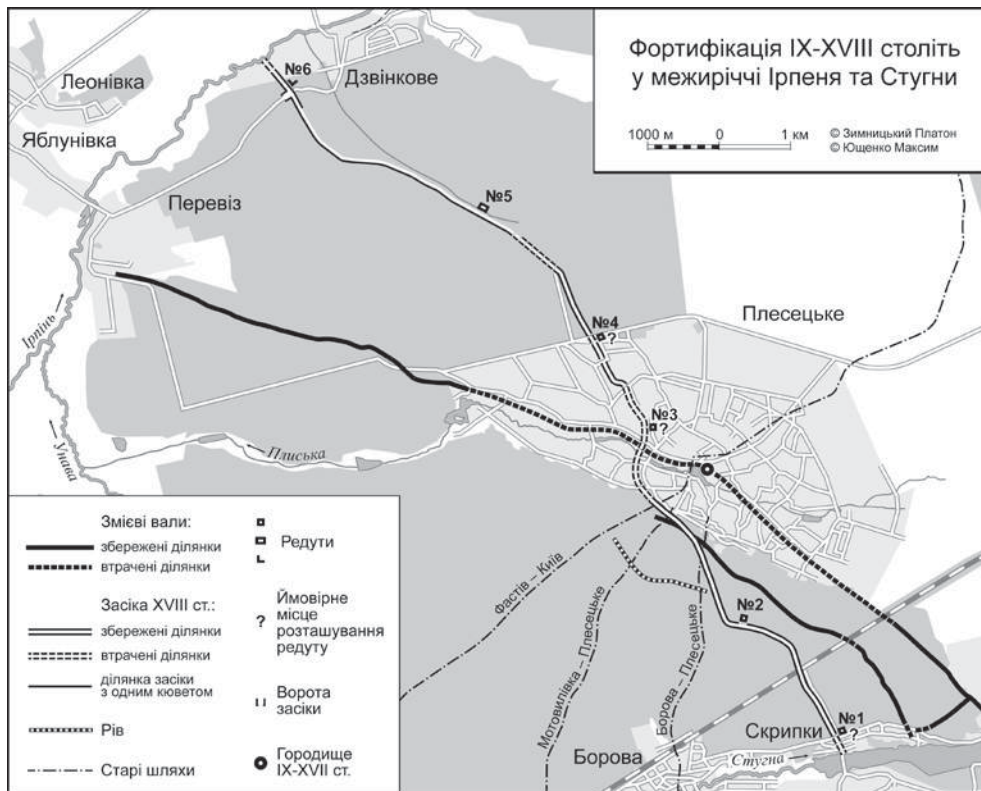

Рис. 8. Карта розташування в міжріччі Ірпеня та Стугни Змієвих валів, лінії засіки, редутів та рову.